

HADİS VAHİY MÜNASEBETİ VE TIPLA İLGİLİ HADİSLER HAKKINDA HATTÂBÎ'NİN GÖRÜŞLERİ

Salih KARACABEY*

ÖZET

Hadis'in vahiyle ilgisi İslâm Âlimleri arasında çeşitli yönleri ile tartışılan bir konudur. Tipla ilgili hadisler de bu meselenin bir parçasıdır. Bu makalede Hattâbî'nin konuyla ilgili görüşleri ana hatlarıyla ele alınmaktadır.

SUMMARY

The relation of hadith with revelation has been a subject argued with various suspects among Islamic scholars. The hadiths relating with medicine constitute an important part of this subjects. This article explains, in general, Hattâbî's thoughts in this issue.

Genellikle Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinin toplamına isim olan hadis¹, İslâm dininin iki temel kaynağından biri kabul edilmektedir. Bu itibarla dînî ilim ve hükümlerin de menşeidir. Hadise bu yetkinin verilmesi ise, Hz. Peygamber'in Nübüvvet görevi icabı vahye muhatap olması ile ilgilidir. Esâsen hadis'in dindeki fonksiyonunu icra edebilmesi de onun vahiyle irtibatına bağlıdır.

Bu konu ele alınırken, Hz. Peygamber'in de bir insan olduğu ve dinle ilgisi bulunmayan meselelerde söz ve davranışlarının hangi kaynağı bağlanması gerek-

* Dr.; Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Hadis Anabilim Dalı Öğr. Görevlisi

1 Bkz. Kâsımî, Kavâidu't-Tahdîs, s. 61. Her ne kadar aralarında mana ve muhteva farkı bulunsa da "Hadis" ile "Sünnet" hahdis usulcülerine göre çoğu zaman birbiri yerinde aynı anlamda kullanılırlar. Bkz. Şâtıbî, Muvâfakât, IV, 6; Sıbâî, Mustafa, Sünne, s. 61; Kocyiğit, Talat, Hadis Tarihi, s. 11; Subhi Salih, Hadis İlimleri, s. 1-5; Koçkuzu, A. Osman, Haber'i Vâhit, s. 19-24. Yardım, Ali, Hadis, I, 27-35.

tiği üzerinde dikkat ve titizlikle durulması icab eder. Bu yazının temel öğelerini hadislerin vahiyle alakası ve buna bağlı olarak tıpla ilgili hadislerin hangi gruba dahil edileceği hususunda Hattâbî'nin görüşleri meydana getirecektir.

A- HADİSLERİN VAHIYLE İLGİSİ

Hadislerin vahye dayandığı, en azından vahyin denetim ve onayından geçtiği çeşitli delillerle ortaya konmaktadır. Meselâ;

"O kendiliğinden konuşmamaktadır. O'nun konuşması ancak bildirilen bir vahiy iledir"²

"Sana Rabbinden vahyolunana uy..."³

"Sonra, Ey Muhammed seni de din konusunda bir şeriat sahibi kıldık, ona uy, bilmeyenlerin heveslerine uyma."⁴ ayetleri sünnetin de vahiy kaynaklı olduğunun Kur'ân'dan delilleri arasında zikredilmektedir.

Bu ayetlerin dışında, özellikle Hz. Peygamber'in hanımlarına hitaben "... Evlerinizde okunan Allah'ın ayetlerini ve hikmetini hatırda tutun..."⁵ ayetindeki "hikmet" lafzının "sünnet" diye tefsir edildiğini belirten İmam Şafî, (ö. 204/819) kendisi de aynı görüşü paylaşmaktadır⁶.

Sünnet'in vahiy menşeyinden geldiği görüşü bazı hadislerden getirilen delillerle de desteklenmektedir. Örneğin;

Abdullah b. Amr unutmamak için hadisleri yazıyordu. Sahabe'nin önde gelenleri, "Sen her duyduğunu yazıyor musun? Halbuki Allah'ın elçisi sevinçli iken de, hiddetli iken de konuşan bir insandır." diye yazmamasının uygun olacağını hatırlatmalarından Hz. Peygamber haberdar olunca kendisi, "Yaz, Allah'a yemin ederim ki (parmağı ile ağzını işaret ederek) buradan haktan başka söz kesinlikle çıkmaz" buyurdu⁷. Bu konuda daha açık bir delil olarak, "Dikkat edin, bana kitap ve onunla birlikte onun bir benzeri de verildi" hadisinde⁸ geçen "Misl" kelimesinden sünnetin kastedildiği belirtilmekte ve hadis "dikkat edin, bana kitap ve onunla birlikte sünnet verildi" şeklinde te'vil edilmektedir⁹. İbn Kuteybe bu

2 Necm Suresi, 53/3-4, Elmalılı, "Peygamberin hiç içtihat ile amel olmadığına kail olan ulema bu ayet ile istidlal etmişlerdir" der. Bkz. Elmalılı, Hak Dinî Kur'ân Dili, VII, 4571-72.

3 Ahzab, Suresi, 33/2. Ayrıca Bkz. En'am Suresi, 6/106.

4 Casiye Suresi, 45/18.

5 Ahzab Suresi, 33/34.

6 Şafî, Risale, s. 45.

7 Ebu Davud, İlim, B. 3; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 162-192; Dârimî, Mukaddime, B. 4.

8 Ebû Davud Sühne, B. 6; Tirmizî, hadis'in bu rivayetinin Sahih olduğunu belirtir. Tirmizî, İlim, B. 10; Ayrıca bkz. İbn Mâce, Mukaddime, B. 2; İbn Hıbban, Sahih 1-94; Hâkim, Müstedrek, I, 108-9.

9 İbn Kuteybe, Te'vil, s. 195; İbn Kesîr, Tefsîr, I, 3.

konuda daha net bir görüş ortaya koyarak "Cebrail, Kur'ân'ı getirdiği gibi, sünneti de getiriyordu" ifadesini kullanmaktadır¹⁰. İbn Abdilberr (ö. 463/1070) de başkalarından benzeri görüşler nakletmektedir¹¹.

Bu konunun iki boyutu vardır. Hadislerin vahiyle ilgisi bulunmadığını öne sürmek yukarıda kaydedilen nasslar ışığında mümkün değildir. Ancak dinî ve dünyevî bütün hadislerin hatta, Hz. Peygamber'in dinî nitelik taşımayan, insan olarak zaruretten yaptığı fiilleri bile vahiy kabul etmek ne derece nasslara uygun düşer. Bu noktada Hattâbî hadislerin vahiyle alakalı olan ve olmayanlarını temel prensip halinde ortaya koymaktadır.

a- Peygamberlik Göreviyle İlgili Hadisler:

Nübüvvet ve nebevi bilgi, tecrübe ve içtihadla elde edilemez. Dolayısıyla bu sahayı ilgilendiren bilgi ve hükümler vahiydir. Nitekim, Kur'ân'da;

"... Sana da, insanlara gönderileni açıklayasın diye Kur'ân'ı indirdik. Belki düşünürler"¹²

"Sana kitabı, ayrılığa düştükleri şeyleri onlara açıklamaları için, inanan kimselere de doğru yol rehberi ve rahmet olarak indirdik."¹³ buyurulmaktadır. İşte bu noktada Hz. Peygamberin konuşması kendiliğinden değil bildirilen bir vahiy ile olur. Bu durumda Hz. Peygamber'in nübüvvet görevini ilgilendiren bütün bilgileri vahye dayanmaktadır. Bu düşünceyle ayetlerin de ışığında Hattâbî, "Dikkat edin bana kitap ve onunla birlikte misli verildi" hadisine¹⁴ dayanarak vahiy ikiye ayırır; Gayri metlûv batını vahiy, metlûv zahîrî vahiy. Hadiste "misli verildi" diye ifadesini bulan şey de Hattâbîye göre batınî vahiy olan sünnet, yani hadislerdir¹⁵. Böylece görevi ile ilgili hususlardaki hadislerin de Hz. Peygamber'e vahiy yoluyla geldiği kabul edilmiş olur¹⁶.

Öte yandan Hz. Peygamber'in fiil ve sözlerinin tamamı sadece dinî tebliğ ve irşada yönelik değildir. Günlük dünyevî hayatın çeşitli meseleleri ile ilgili açıklamaları da vardır.

b) Hz. Peygamber'in Beşerî Sıfatı Çerçevesinde Kalan Hadisler:

Her ne kadar kendisine Allah'tan vahiy gelen bir elçi olsa da Hz. Peygamber, yaratılış itibarıyla diğer insanlar gibi bir insandır. Nitekim Kur'ân'da:

10 İbn Kuteybe, a.g.e., s. 166.

11 İbn Abdilberr, Câmî, II, 234.

12 Nahl Suresi, 16/44.

13 Nahl Suresi, 16/64.

14 Ebû Davud, Sünne, B. 6.

15 Hattâbî, Meâlim, VII, 7-8.

16 Fazla bilgi için bkz. Karacabey, Salih, Hattâbî'nin Hadis ilmindeki Yeri ve Şerh Metodu, s. 87.

"De ki bende sizin gibi bir insanım; ancak bana tanrınızın tek bir tanrı olduğu vahyolunuyor..."¹⁷

"De ki, Fesubhanellah; ben Peygamber olan insandan başka bir şey miyim?"¹⁸ buyurulmaktadır. Bu âyetlerin de ışığında İslâm Alimleri peygamberleri insan üstü varlıklar olarak görmemektedirler. Peygamberlerin, yaratılış itibarıyla kendileri ile aynı vasıfları taşıyan insanlar arasından seçilmesini kabullenemeyenler Kur'ân'ın ifadesine göre inanmayanlardır¹⁹.

Hz. Peygamber'in kendisi de, çeşitli vesilelerle beşerî vasıflarını bizzat vurgulamış, kendisinin insanüstü bir varlık olarak değerlendirilmesini uygun bulmamıştır. Örneğin kendisinin bizzat şahit olmadığı, insanlar arasındaki bazı davalarda, kendisinin gaybı bilemeyeceğini, huzuruna hasım olarak gelen iki insanı muhâkeme ederken, tarafların davalarını anlatmadaki başarı ve usulplarının kararı etkileyebileceğini belirtirken "şüphesiz ben de sizin gibi bir insanım" buyurmuştur²⁰. Unutma ya da yanılma gibi insânî zaafların kendisinde de bulunabileceğini, bir namaz esnasında Hz. Peygamber'in unutmaması sonucu meydana gelen durumu, sahabenin, "bir değişiklik mi oldu? sorusu karşısında Hz. Peygamber: "Ben ancak bir insanım, sizin gibi ben de unutup yanılabilirim..." buyurmuştur²¹. Sevinmek ve sinirlenmek gibi insânî duyguları kendisinin de taşıdığını belirtirken de, ben de bir insanım, diğer insanlar gibi bazen sevinç duyup hoşnut olur, bazen öfkelenirim" buyurmuştur²².

Hz. Peygamber'in bu beşerî vasıfları konusunda Hattâbî'nin temel düşünceleri şu şekilde özetlenebilir: Hz. Peygamber, nübüvvet görevinin gerektirdiği hususlar dışında bir insandır. Onu beşerî vasıflardan ayrı düşünmemek gerekir. Şüphesiz Allah, kendisini peygamberlik gibi yüce bir görev için seçtiğine göre, beşerî sıfat ve kabiliyetler açısından hemcinslerinin içerisinde güç ve kabiliyet bakımından temayüz etmiş olması gerekli ve en tabii bir husustur. Bu yüzden de Hz. Peygamber'in özel hayatında beşer yönünü ön planda değerlendirmek daha uygundur. İnsânî ihtiyaç ve zaafların kendisinde bulunması onun ne peygamberliğine ne de ismet sıfatına zarar verir"²³.

17 Kehf Suresi, 18/110.

18 İsrâ Suresi, 17/93.

19 Bu mealdeki ayetler için bkz. İbrahim Suresi, 14/10; Furkan Suresi, 25/7-8; Yasin Suresi, 36/15; Teğabün Suresi, 64/6.

20 Buhârî, Hıyel, B. 10; Ahkam, B. 20; B. 29; Mezâlim, 16; Müslim, Akdıye, H. 5; Tirmizî Ahkâm, II, Nesâî, Kudat, 13.

21 Buhârî, Salat, 31; Müslim, Mesâcid, H. 89; Nesârî, Sehv, B. 25; İbn Mace, İkâmetü' Salat, B. 133.

22 Müslim, Birr, H. 95.

23 Geniş bilgi için bkz. Hattâbî, İ'lâm, II, 1053-1057. Benzeri görüşler için ayrıca bkz. İbn Hazm, İhkâm, I, 97-98; Suyûtî, Miftahu'l-Cenne, s. 27-42. Koçyiğit, Talat, Hadis Tarihi, s. 11-15; Koçkuzu, A. Osman, Hadis Tarihi, s. 39-43. Koçkuzu, Hadiste Nashih-Mensuh, s. 10-13; Koçkuzu, Haber'i Vahit, s. 38-43; Ugn Mücteba, H. I. asırda İslâm Toplumuna, s. 60-72.

Hattâbî, Hz. Peygamber'in vahye dayanmayan icthatlarında yanılabilceği, bazen de unutulabileceği gibi hususları, aynı şekilde onun beşerî yönü olarak izah etmektedir. Konuyla ilgili düşünceleri şöyle özetlenebilir: Hz. Peygamber'in, vahiy gelmeyen konularda kendi icthadı ile yaptığı işlerde yanılması caizdir. Alimlerin çoğu bu görüşü benimsemiştir. Ancak hatada devam etmesi caiz görülmemektedir. Bunda da icma vardır. Şu husus hatırdan çıkarılmamalıdır: Allah, Hz. Peygamber'i derece bakımından diğer insanlardan üstün kılmış olsa da beşere arız olan şeylerden hâli kılmamıştır. Nitekim bir namazda rekat sayısını unuttuğu, sahabe kendisine hatırlatmışlardır²⁴. Hattâbî, Hz. Peygamber'in beşerî yönü ile ilgili kanaatini şu cümlede net bir şekilde açıklamıştır. "Hz. Peygamber, beşere arız olan hata ve unutmaya gibi hallerden masum değildir"²⁵. Hattâbî'nin bu görüşlerinin zikredilen hadislere uygun olduğu görülmektedir.

Hz. Peygamber'in görevi ve şahsiyeti ile ilgili durumu farklı açılardan ve olayın kendi gerçeği içerisinde değerlendirmek gerektiği gibi, bu iki alanla ilgili bilgi ve kültürünü de tasnife tabi tutmak icab etmektedir. Aksi takdirde birinci tasnifin gayesi ortadan kalkmış olur. Hz. Peygamber'in görevi ile ilgili bilgileri vahiy yoluyla aldığı muhakkaktır. Ancak dîni nitelik taşımayan günlük hayatın çeşitli alanlarıyla ilgili hadisler de mevcuttur.

Dîni nitelik taşımayan, beşerî bilgi ve tecrübeye dayanan ve daha önce bilgi ve tecrübesi bulunmayan bazı konularda Hz. Peygamber'in yanıldıkları da olmuştur. Hz. Peygamber Mekke'den Medine'ye hicret ettiği yıllarda, tarım bilgi ve tecrübesini gerektiren hurmaların aşılınması konusunda, öteden beri hurma üreticiliği yapan Medinelilerin yaptıklarına müdahale ederek yabancı hurmaların aşılınmamasını tavsiye etmişti. Neticede iyi ürün alınmadığı kendisine arzedildiğinde şöyle buyurdu: "Ben ancak bir insanım, size dininize ait bir şey söylersem onu uygulayın, şahsî görüşüme dayanarak bir şey söylersem ben ancak bir beşerim"²⁶. Hadisin diğer rivayetinde son cümle "Siz dünya işini daha iyi bilirsiniz"²⁷ şeklindedir.

Doğrudan dîni ilgilendirmeyen hususlarda Hz. Peygamber'in bilgi kaynağının vahiy olmayabileceği konusunda sahabenin de belli bir kanaati vardır. Nitekim Bedir savaşında Hz. Peygamber'in karargâh olarak seçtiği yeri savaş stratejisi açısından müsait görmeyen sahabî, Hubab İbnü'l-Münzir el-Cemuh²⁸, Hz. Peygamber'e şunu sormuştur: "Burada durmamızı Allah mı emretti, yoksa harp bilgisine dayanarak siz mi seçtiniz? Hz. Peygamber'in vahiyyle değil kendi tercihi ile hareket ettiğini açıklamaları üzerine de Bedir Kuyularının bulunduğu yerde ka-

24 Hattâbî, age, I, 77.

25 Hattâbî, age, I, 180.

26 Müslim, Fezâil, H. 140.

27 Müslim, Fezâil, H. 141.

28 İbn Abdilber, el-İstîâb, I, 316; İbnü'l-Esir, Usdül-Ğabe, I, 436.

rargâh kurmanın daha isabetli olacağını tavsiye etmiş Hz. Peygamber de bunu dikkate almıştı"²⁹.

Bu olaylar da Hz. Peygamber'in bilgi kaynaklarının farklılığını göstermektedir. Hattâbî'nin de üzerinde durmak istediği mesele budur. Tıpla ilgili hadislere de bu gözlükle bakmaktadır.

B- TIPLA İLGİLİ HADİSLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Hattâbî, hadisleri kaynağı açısından değerlendirirken bunları iki gruba ayırmakta ve Hz. Peygamber'in görevi ile ilgili hadislerini vahye, bunun dışındakileri de Hz. Peygamber'in beşerî bilgilerine dayandırmaktadır. Hadislerden hüküm çıkarmada çok önemli bir husus olan hadislerin vahiyle münasebetini Hattâbî, Hz. Peygamber'in bilgi kaynaklarını analiz ederek temel prensip haline getirmiştir.

Hattâbî hangi konuda olursa olsun sıhhati açısından bir problemi bulunmayan hadisleri mutlaka değerlendirme gereğine inanmakta, ama temel prensip olarak hadisi kaynağına göre ele almayı ihmal etmemektedir. Tıpla ilgili hadisler hakkındaki düşüncelerine de böyle bakılabilir. Konuyla ilgili hadislerin geniş açıdan ve genel incelemesine girmeden, Hattâbî'nin bu meseledeki temel düşüncesini ortaya koymakla yetineceğiz.

Kendi ifadesine göre Hattâbî, Tıbbı Nebevî ile ilgili müstakil bir çalışma yapmıştır³⁰. Bu eserinde tıpla ilgili hadisleri geniş ölçüde izah ettiği anlaşılmaktadır. Günümüze kadar ulaştığı tespit edilemeyen bu eserde Hattâbî, tıpla ilgili hadisleri hem tıp ilmi açısından hem de bu hadislerin dindeki yeri bakımından tetkike tabi tuttuğunu ifade etmektedir. Burada, Hattâbî'nin kendi eserinden özetlediği temel prensiplerini nakledip açıklamaya çalışacağız:

Arı balı'nın tedavi maksadıyla ilaç niyetine kullanılması ile ilgili hadisin³¹ açıklamasında, tıpla ilgili eserinden özetlediğini belirterek şöyle der; "... Tıp ikiye ayrılır: a- Tıbbi Kıyasî; dünyanın çeşitli yerlerinde halkın uyguladığı Yunan Tıbbı. b- Tıbbi Tecrübî; Arap ve Hint tıbbı. Orada da belirttiğimiz gibi, Hz. Peygamber'in tedavide zikrettiği metodların çoğu (Tecrübî) Arap Tıbbına göredir"³². Buraya kadar olan cümleden Hattâbî'nin demek istediği şey gayet açıktır ki Hz. Peygamber'in tıpla ilgili hadisleri vahye değil O'nun kendi toplumundan elde ettiği beşerî bilgi ve tecrübesine dayanmaktadır. Bu hususu net bir ifade ile belirttikten sonra mevzuyu burada kesmeyip devamında şöyle diyor:

29 İbn Hişam, Sîre, II, 272. Özetlenerek alındı.

30 Bkz. Hattâbî, I'lâm, II, 1108; Karacabey, age., s. 78.

31 Hadis için bkz. Buhârî, Tıb, B. 4.

32 Hattâbî, I'lâm, II, 1108.

"... Ancak vahiy kaynaklı bilgi kapsamına girip sadece Hz. Peygamber'e has olan bilgiler bunun dışındadır. Bu bilgiler bütün tabiplerin idrakinin üstündedir. Vahye bağlı bu tedavi şekilleri bazen Hz. Peygamber'in duası, Allah'a sığınması ve hastaya okuyup üfleme suretiyle yaptığı teberrük şeklinde ortaya çıkar. Onun bu konularda söylediği her söz isabetli, her fiili güzeldir. O Allah'ın koruması altında olduğu için ancak doğruyu söyler ve gerçeği yapar"³³.

Yukarıdaki ifadelerde açıkça görüldüğü gibi Hattâbî tıpla ilgili hadisleri ikiye ayırmakta, ilacli tedavi gerektiren kısmını vahiy kapsamından çıkarıp Hz. Peygamber'in o günün Arap toplumundan elde ettiği beşerî bilgi ve tecrübeye bağlamaktadır. Hz. Peygamber'in beşerî bilgisine dayalı hadislerin vahye dayalı dinî meselelerle ilgili hadislerden farklı olduğu daha önce açıklanmıştı. Böylece hem bu konuda kendisine ulaşan sahih hadisleri değerlendirmekte, hem de sahih senedle bu hadisleri rivayet eden hadis âlimlerini ithamdan kurtarmayı amaçlamaktadır. Ayrıca bu hadisleri vahiy kapsamının dışında mütâlaa etmesi de, tıptaki yeni gelişmeler ve değişik buluşlar karşısında hadis'i daha başından korumaya almakta, münakaşa konusu olmaktan çıkarmaktadır.

Tıpla ilgili hadisleri yanlış anlamayı önlemeye yönelik görüşlerinden biri de tedavi ve tavsiyenin şahsiliği meselesidir. Hz. Peygamber'in belli kişilere özel olarak yaptığı dua sayesinde şifa bulmaları, şahsa özel bir durum olup, bunlar umumî hükümler değildir³⁴. Böylece Hz. Peygamber'in herhangi bir şahsa özel olarak tavsiye ettiği bir ilacı ya da duanın, "genel geçer" bir reçete kabul edilmemesi gerektiğini vurgulamakta esasen işin doğrusunu ortaya koymaktadır. Nitekim tedavinin şahsiliği gelişen tıpla daha da iyi kavranmış durumdadır.

SONUÇ

Netice itibariyle Hattâbî, tıpla ilgili hadislerin kökten reddeden ya da onları da tamamen vahiy kabul edip, gelişen tıp ilmî ve yeni problemler karşısında hadisleri müdafaa etmekte zorlanan grupların durumuna düşmeden, gerçekçi bir yol takip etmiştir. Bir yandan sahih senedle gelen hadisleri ve hadis âlimlerini müdafaa ederken, beşerî ve vahyî bilgiye ait olan hadisleri birbirinden ayırmak suretiyle hadisleri doğru anlamaya da ışık tutmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

AHMED, b. Hanbel (ö. 241/855) el-Müsned (I-VI), 5. bs. el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1985.

33 Hattâbî, age, II, 1108.

34 Hattâbî, age, II, 1110.

- BUHARÎ, Muhammed b. İsmail (ö. 256/869), Sahîhu'l-Buhârî (I-VIII), İst. 1979.
- DARİMÎ, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdirrahman (ö. 255/868), Sünenü'd-Dârimî (I-II) Dâru İhyai's-Sünneti'n-Nebeviyye, Beyrut, ts.
- EBU DAVUD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/888) Sünenü Ebî Davud (I-V) Çağrı yay. İst. 1981.
- HAKİM, Nisâbü'rî, Muhammed b. Abdillâh (ö. 405/1014), el-Müstedrek ale's-Sahîhayn (I-IV) Zchebî'nin telhisi ile beraber, Beyrut, ts.
- HATİB, el-Bağdadî, Ebu Bekir Ahmed b. Ali (ö. 463/1071), Kitabu'l-Kifaye fi İlmî'r-Rivaye, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Medine, 1357.
- HATTABÎ, Ebu Süleyman Hamd b. Muhammed (ö. 388/998)
- Mealimü's-Sünen Münzirinin Muhtasarı ile beraber (I-VIII) Daru'l-Marife Beyrut, 1980.
 - Plâmu'l-Hadis fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî (I-II), thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdirrahman, es-Suûdi, Câmiatu Ummü'l-Kura Mekke, 1984, basılmadı.
- İBN ABDİLBER, Ebu Ömer Yûsuf en-Nemerî (ö. 463/1071)
- Câmi'u Beyâni'l İlm ve fadlih (I-II), thk. Abdurrahman Mahmud Osman, Medine, 1968.
 - el-İstîab fi marifeti'l-Ashab (I-IV), thk. Muhammed el-Recâvî, Kahire, 1960.
- İBN HAZM, Ebu Muhammed Ali b. Hazm (ö. 456/1063), el-İhkam fi usûli'l-Ahkâm, (I-VIII) Matbaatu's-Saade, Mısır, 1345.
- İBN HİBBAN, Muhammed b. Hibban el-Bustî (ö. 354/965), es-İhsan bî tertibi Sahîh'i İbn Hibban (I-IX) tertib, Ali b. Râlbân, Darû'l-Kütübü'l-İlmiyye Beyrut, 1987.
- İBN HİŞAM, Ebu Muhammed Abdülmelik b. Hişâm (ö. 218/833), es-Siretü'n-Nebeviyye (I-IV) thk. Mustafa es-Sekâ, İbrahim el-Ebyârî ve Abdulhafız Şelebî, Mısır, 1936.
- İBN KUTEYBE, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis, Beyrut, 1972.
- İBN MACE, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezîd, (ö. 275/888), Sünenü-İbn Mace, thk. Fuad Abdalbâki, Beyrut, 1975.
- KARACABEY, Salih, Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Şerh Metodu, Bursa, 1990 Yayınlanmamış Doktora tezi.
- KÂSİMÎ, Muhammed Cemaleddin ed-Dîmeşkî (ö. 1333/1914), Kavâidü't-Tahdis min Funun-i Mustalahil-Hadis thk. Muhammed Behçet el-Baytar, Beyrut, 1987.
- KOÇKUZU, Prof. Dr. Ali Osman,
- Hadiste Nasih Mensuh, M.Ü.İ.F. Yay. İst. 1985.
 - Rivayet İlimlerinde Haberî vâhitlerin itikat ve Teşrî Yönlerinden Değeri, D.İ.B. Yay. Ank. 1988.

- MUSTAFA SİBAI, es-Sünne ve Mekanetuha fî't-Teşrî'î'l-İslâmî, 2. bs.
el-Mektebü'l-İslâmî Dimeşk, 1978.
- MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccac (ö. 261/874), Sahih'i Müslim, I-V,
Beyrut, 1954.
- NESAI, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (ö. 303/915), Sünenü'n-Nesâî (I-
VIII), Beyrut, 1930.
- SUYUTÎ, Abdurrahman b. Ebî Bekir (ö. 911/1505), Miftahu'l-Cenne fî'l-İhticac
bi's-Sünne, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut,
1987.
- ŞAFİİ, Ebu Abdillâh Muhammed b. İdris (ö. 204/848), er-Risale, thk. Muham-
med Seyyid Keylânî, Kahire, 1969.
- ŞATIBÎ, Ebu İshâk İbrahim b. Musa (ö. 790/1388), el-Muvafakat fî Usulî's-
Şeriâ (I-IV), Beyrut, ts.
- TİRMİZÎ, Ebu İsâ Muhammed b. İsâ (ö. 279/892), Sünen, (I-V) thk. Ahmed
Muhammed Şakir, Beyrut, 1938.